

LAW

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.6.2.17>

RETROSPEKTYWA POWSTAWANIA ŹRÓDEŁ PRAWA W KRAJOWYM POSTĘPOWANIU SĄDOWYM: OD RUSI KIJOWSKIEJ DO RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Tetiana Arifkhodzhaieva

*docent Katedry Teorii Państwa i Prawa oraz Prawa Konstytucyjnego
Dydaktyczno-Naukowego Instytutu Prawa imienia Włodzimierza Wielkiego
Prywatnej Spółki Akcyjnej „Uczelnia „Międzyregionalna Akademia Zarządzania Personelem”,
(Kijów, Ukraina)*

ORCID ID: 0000-0002-1827-1699

e-mail: arifkhodzhaieva@gmail.com

Adnotacja. Artykuł poświęcony jest badaniu retrospektywy występowania i rozpowszechniania źródeł prawa w krajowym postępowaniu sądowym w okresie Rusi Kijowskiej.

W kontekście badań autor postrzega źródło prawa jako materialne wcielenie, przejawiające się w postaci zabytków obowiązującego prawa.

Ustalono, że już w czasie ustanowienia Rurykowiczów na stole książęcym w Kijowie miała miejsce ograniczona monarchia, której ramami było prawo zwyczajowe i opinia wieca ludowego. Jednocześnie jednym ze źródeł prawnych były umowy książąt z ludem, które miały nazwę „rządy”, zawarte głównie ustnie (rzadziej w formie pisemnej) między książęciem a wiecem. Na podstawie przeglądu istniejących w krajowej nauce prawnej i historycznej podejść wyróżniono główne kategorie źródeł prawa w zakresie postępowania sądowego, powstałych w X-XV wieku: normy praw zwyczajowych występujące na wiecu, a także rządy książąt i ludu (które mogli być i pisemnymi, jednak nie zachowały się w postaci dokumentowanej); Ruską Prawdę (we wszystkich jej spisach i wersjach); źródła prawa, uformowane poprzez zbliżenia bizantyjskiego i rzymskiego prawa (na przykład, księgi kormcze, które uwzględniały postanowienia bizantyjskich zbiorów „Nomokanon”, „Ekloga” i „Prochiron”); traktaty międzynarodowe (zarówno traktaty Rusi z Bizancjum, jak i prawdopodobnie istniejące wówczas traktaty z innymi państwami), które zawierały normy prawne stosowane w postępowaniu sądowym.

Ustalono, że najbardziej znaczącym źródłem prawa do postępowania sądowego badanego okresu była Ruska Prawda, która częściowo zachowała swoje znaczenie lub znalazła zastosowanie w Wielkim Księstwie Litewskim i Rzeczypospolitej Polskiej, a nawet w Królestwie Moskiewskim.

Szczególną uwagę poświęcono sądom kościelnym Rusi Kijowskiej (które, rozwiązując sprawy, kierowały się normami prawa kanonicznego (kościelnego), prawie zawsze pochodzącymi z Bizancjum).

Słowa kluczowe: prawo, źródło prawa, sąd, postępowanie sądowe, historia, Ruś Kijowska, Bizancjum, Ruska Prawda, Nomokanon, Ekloga, Prochiron.

RETROSPECTIVE OF THE FORMATION OF SOURCES OF LAW IN DOMESTIC JUSTICE: FROM KIEVAN RUS TO THE COMMONWEALTH OF POLAND

Tetiana Arifkhodzhaieva

*Associate Professor at the Department of Theory of State and Law and Constitutional Law
Educational and Scientific Institute of Law named after Prince Vladimir the Great
of the Interregional Academy of Personnel Management (Kyiv, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0002-1827-1699

e-mail: arifkhodzhaieva@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the study of the retrospective of the origin and spread of sources of law in the domestic judiciary in the period of Kievan Rus.

In the context of the study, the author considers the source of law as a material embodiment that manifests itself in the form of historical monuments of current law.

It is determined that already at the time of become of the Rurikoviches to the prince's table in Kyiv, there was a limited monarchy, within the framework of which was customary law and the opinion of the People's Chamber. At the same time, one of the legal sources was the treaties of princes with the people, which were called «ryad», concluded mostly orally (rarely - in writing) between the prince and the chamber. On the basis of consideration of the approaches available in domestic legal and historical science, the main categories of sources of law in the field of justice, formed in the X-XV centuries, are singled out: the norms of customary law however, have not been documented); Russian Truth (in all its lists and editions); sources of law formed by approximating Byzantine and Roman law (for example - Helmsman's books, which took into account the provisions of the Byzantine collections «Nomocanon», «Eclogue» and «Prochiron»);

international treaties (both Russia's treaties with Byzantium and the treaties probably existing at the time with other states), which contained the legal norms applied in the judiciary.

It was found that the most important source of law for the proceedings of the period under study was Ruska Pravda, which partially retained its significance or found application in the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth, as well as in the Moscow Kingdom.

Special attention is paid to the Ecclesiastical Courts of Kievan Rus (which, in resolving cases, were guided by the norms of canonical (ecclesiastical) law, which almost always came from Byzantium).

Key words: law, source of law, court, litigation, history, Kievan Rus, Byzantium, Ruska Pravda, Nomocanon, Eclogue, Prochiron.

РЕТРОСПЕКТИВА СТАНОВЛЕННЯ ДЖЕРЕЛ ПРАВА У ВІТЧИЗНЯНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ВІД КИЇВСЬКОЇ РУСІ ДО РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПОЛЬСЬКОЇ

Тетяна Аріфходжаєва

*доцент кафедри теорії держави і права та конституційного права
Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого
Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-1827-1699
e-mail: arifkhodzhaieva@gmail.com*

Анотація. Статтю присвячено дослідженню ретроспективи виникнення та поширення джерел права у вітчизняному судочинстві у період Київської Русі. У контексті дослідження, авторка розглядає джерело права як матеріальне втілення, що проявляє себе у вигляді історичних пам'яток чинного права.

Визначено, що вже в часи становлення Рюриковичів на княжому столі в Києві мала місце обмежена монархія, рамками якої виступали звичаєве право та думка народного віче. При цьому одним із правових джерел виступали договори князів із народом, які мали назву «ряди», укладені здебільшого в усній формі (рідше – у письмовій) між князем та віче. На основі розгляду наявних у вітчизняній правовій та історичній науці підходів виокремлено основні категорії джерел права у сфері судочинства, що сформувалися в X–XV ст.: норми звичаєвого права, що відслідковувалися на віче, а також ряди князів та народу (що могли бути й писаними, однак не збереглися в документованому вигляді); Руську правду (у всіх її списках та редакціях); джерела права, сформовані за рахунок апроксимації візантійського та римського права (наприклад, Кормчі книги, що враховували положення візантійських збірників «Номоканон», «Еклога» та «Прохірон»); міжнародні договори (як договори Русі з Візантією, так і, ймовірно, існуючі в той час договори з іншими державами), які містили правові норми, що застосовувалися в судочинстві.

З'ясовано, що найбільш значущим джерелом права для судочинства досліджуваного періоду виступала «Руська правда», що частково зберігала своє значення чи знайшла застосування й у Великому князівстві Литовському і в Речі Посполитій Польській, і навіть у Московському царстві.

Окрему увагу приділено Церковним судам Київської Русі (які, вирішуючи справи, керувалися нормами канонічного (церковного) права, що практично завжди походили з Візантії).

Ключові слова: право, джерело права, суд, судочинство, історія, Київська Русь, Візантія, «Руська правда», Номоканон, Еклога, Прохірон.

Вступ. Реформування вітчизняної судової системи, як і інші заходи, що відбуваються в контексті адаптації вітчизняного законодавства до стандартів, приманних державам – членам ЄС, частиною суспільства сприймаються як аксіоматичні процеси, які не потребують урахування особливостей вітчизняних традицій державотворення. Проте значна частина українських науковців, державних діячів, громадян з активною життєвою позицією, переконана в необхідності формування синергетичного сплаву досягнень сучасної європейської цивілізації та надбань нашої рідної землі, що має дати нам змогу не просто підвищити рівень життя громадян і наблизити роботу державного механізму до певних стандартів, а й здійснити повноцінну трансформацію суспільних відносин, що знайде своє відображення у ментальності українського народу. Це, своєю чергою, актуалізує потребу аналізу історії вітчизняного судочинства з метою формування стійкого уявлення про особливості виникнення та генези джерел права на нашій землі.

Основна частина. Термін «джерело права» має глибоке коріння, тому і має багато значень. Однак найчастіше до нього відносять і чинники, що зумовлюють виникнення, розвиток, зміст права: систему соціально-економічних відносин (матеріальне розуміння); сукупність юридичних ідей, поглядів, теорій, під впливом яких утворюється і функціонує право (ідеалістичне розуміння); історичні пам'ятники, що колись мали значення чинного права: «Руська правда» у Київській Русі, Закони Хаммурапі у Вавилоні тощо; способи зовнішнього вираження і закріплення правових норм (спеціально-юридичне розуміння) (це є власне форма права) (Бедрій, 2014: 50–57). У контексті нашого дослідження ми схильні розглядати його як матеріальне втілення, що проявляє себе у вигляді історичних пам'яток чинного права.

На думку більшості сучасних дослідників, первинним і основним джерелом права Київської Русі був правовий звичай. Суспільство, визнавши владу держави, делегувало їй повноваження і змушене було дотримуватися правил поведінки, які держава встановлювала через законодавчу діяльність київських князів. Поступово правовий звичай породжує нове джерело права – нормативно-правовий акт. Найвідомішим прикладом княжого законодавства досі вважається ««Руська правда»» – збірник права Київської Русі.

Характерно, що про природу звичаєвого права досі точаться запеклі дискусії. Так, зокрема, на думку В. Лешкова, звичаєве право було результатом правотворчої діяльності верви (Лешков, 2002: 72). На підтвердження цього свідчить той факт, що його часто називають «вчовим правом». Тобто верв не тільки дотримувалася та застосовувала правові звичаї, а й була уповноважена створювати їх та затверджувати своїм рішенням. Як припускає М. Бедрій, це могло відбуватися шляхом усталення певної практики правовідносин або через вервні віча та суди, коли їх рішення повторювалися у багатьох вервах і поширювали на них свою чинність (Бедрій, 2014: 180). Із часом відбувалося зростання ролі княжого суду, однак навіть він відбувався з урахуванням усталених норм звичаєвого права.

Ще одним із правових джерел можна вважати договори князів із народом, які мали назву «ряди». Такі договори укладались здебільшого в усній формі (рідше – в письмовій) на засіданні віче. Предметом їх правового регулювання була діяльність князя, тобто у них глава держави брав на себе зобов'язання щодо справедливого та вмілого управління Руссю. Так, у Х ст. великий князь Ігор уклав ряд на київському віче, яким зобов'язувався керувати державою без зла та насилля, не порушуючи давніх звичаїв, а також справедливо здійснювати судочинство (Чайковський, 2006: 65). Такі дані свідчать про те, що вже в час становлення Рюриковичів на княжому столі в Києві мала місце обмежена монархія, рамками якої виступали звичаєве право та думка народного віче.

Окремої уваги заслуговують Церковні суди Київської Русі, які, вирішуючи справи, керувалися нормами канонічного (церковного) права, що практично завжди походили з Візантії. Однак з огляду на чужорідність цих норм для русичів, із Візантії дедалі частіше привозили, переписували та перекладали правові джерела для їх використання у церковному судочинстві.

Із часом їх зміст вийшов за межі церковного судочинства і почав впливати й на правове регулювання світських відносин. Отже, збірники візантійського права (які дослідники часто називають «кормчими книгами») стали ще одним ключовим джерелом права Київської Русі. Основою таких книг були відомі візантійські правові збірники «Номоканон», «Еклога» та «Прохірон» (Терлюк, 2010: 45–46). «Номоканон» вважається збірником візантійського права, в якому переважали канонічно-правові норми. До нього ввійшли настанови апостолів й інших святих, постанови Вселенських соборів, а також акти візантійського законодавства, що регулювали устрій Церкви, її компетенцію й діяльність. Нині відомо про дві історичні редакції Номоканону – Івана Схоластика (VI ст.) і Фотія (VII ст.) (Терлюк, 2010: 45–46).

«Еклога» (укладена в 739–740 рр.) була збірником візантійського права, що зберіг велику кількість елементів класичного римського права. Так, зокрема, укладачі «Еклоги» творчо опрацювали звід Юстиніана, давньоримські правові джерела та візантійське звичаєве право, вилучаючи під час укладення збірника неактуальні на той час норми (Бедрій, 2014: 181). Зрештою, «Еклога» стала визначним правовим збірником у тогочасному світі, її норми знайшли своє застосування не лише у Візантії та Київській Русі, а й у інших тогочасних державах.

«Прохірон» (879 р.) був актом систематизації норм цивільного, кримінального, процесуального та канонічного права Візантії. Як і в «Еклезі», у «Прохіроні» основою була кодифікація Юстиніана. «Прохірон» став базою для наступних актів і збірників права Візантії, тривалий час зберігав важливість для Православної церкви, застосовувався в її церковних судах у той час за межами Візантії. Ним також керувалися церковні суди Київської Русі, а згодом почали застосовувати в діяльності державних судів (Тишчак, 2006: 428–429).

Зазначені джерела візантійського права стали основою так званих «кормчих книг» Київської Русі. Найбільш відомою з них стала «Єфремівська кормча книга», яка датується кінцем XI – початком XII ст. Вона містила норми Номоканон Фотія, фрагменти Родоського морського закону, землеробського закону Юстиніана, Еклоги, Прохірону та Новел (Цветкова, 2007: 146–147). При цьому Єфремівська кормча книга регулювала як церковні (структуру церковної організації призначення єпископів, управління церковним майном, церковні суди тощо), так і світські (позовна давність, укладення шлюбу, кримінальна відповідальність за тілесні ушкодження, зраду, викрадення, аборт, згвалтування, різні види збочень) правовідносини (Цветкова, 2007: 156). Тобто Єфремівська кормча книга стала одним із матеріалізованих прикладів рецепції правових норм церковного права у право світське.

Іншим прикладом рецепції стали збірники, в яких укладачі синтезували норми візантійського та слов'янського права, тобто змішані збірники. До них належать «Закон судний людям» і «Книга законня». У «Законі судному людям» (VII–IX ст.) переважали норми кримінально-правового змісту. «Книга законня» містить норми різних галузей права і складається з чотирьох частин: візантійського рільничого закону (VII ст.); законних книг про покарання; про розлучення; про свідків (Терлюк, 2010: 46–47).

Зовнішньополітична (переважно військова та торговельна) діяльність Київської Русі на міжнародній арені зумовлює появу ще одного джерела права – міжнародно-правового договору. На думку низки дослідників, найбільш важливими були саме русько-візантійські договори. Ми схильні вважати, що в зазначений історичний період не меншого значення набували й інші договори: із Волзькою Булгарією, Польщею тощо. Проте саме Візантійські договори були збережені у письмовому вигляді, що й зумовило їх відомість серед дослідників. Уже у Х ст. договори з Візантією стають важливим джерелом права на українських землях. Найбільш відомі з них – договори 907 р., 911 р., 944 р. і 971 р. Перший із них зумовлений результатом походу київського князя Олега на початку Х ст. на столицю Візантії – Константинополь (Царгород). Похід, відомий сучасникам тим, що військо Олега прибило щит на ворота столиці Візантії, мав і юридичний наслідок: укладений у 907 р. перший русько-візантійський договір, за яким

Візантія зобов'язувалися платити данину князеві Олегу, а він узяв обов'язок не нападати на Візантію. Характерно, що інші норми цього міжнародного договору регулювали торговельні відносини між Київською Руссю та Візантією (Чайковський, 2006: 64). К. Марисюк та М. Бедрій із цього приводу доволі слушно зазначають, що сам факт укладення такого договору засвідчив початок політичного регіонального домінування Русі у Центрально-Східній Європі.

Русько-візантійський договір 911 р., який було укладено між київським князем Олегом і візантійськими імператорами Львом та Олександром, став своєрідним розвитком міждержавних договірних відносин (Марисюк, 2010: 22). Він становить значно більший інтерес у контексті дослідження джерел права тогочасного судочинства, оскільки порівняно з договором 907 р. цей договір більш повно регулював суспільні відносини: міжнародні (про мир між державами, про виконання міжнародного договору), цивільні (право власності, спадкування родичами русичів, що померли у Візантії, та родичами греків, які померли в Русі), кримінальні (відповідальність за вбивство, побої, розкрадання, взаємовидача державами злочинців-утікачів), процесуальні (недійсність присяги як оправдання за наявності очевидних доказів) (Бедрій, 2014: 182). Тобто протягом X ст. мало місце налагодження економічної, соціальної, правової взаємодії між Візантією і Київською Руссю, яке супроводжувалося військовими конфліктами та активною дипломатією. У рамках цієї взаємодії відбулося хрещення Русі за візантійським обрядом та апроксимація численних правових напрацювань, про які ми вже згадували в ході дослідження («Номоканон», «Еклога», «Прохірон»).

Однак, безсумнівно, ключовим джерелом права в Київській Русі, що заслуговує на окрему увагу дослідників, вважається «Руська правда». Укладення Розширеної редакції Руської правди датується XII ст. Вона складається із двох частин: «Суду Ярослава Володимира» та «Статуту Володимира Мономаха». У цій редакції посилюється вплив привілейованої суспільної групи, а статус холопа еволюціонує від безправної особи (раба) до феодално залежного селянина (Кульчицький, 2007: 42). Тобто має місце правове визнання зміни суспільної формації в ході розвитку феодалізму.

Саме на прикладі Розширеної редакції Руської правди сучасні дослідники прослідковують еволюцію юридичної техніки, що відбулася в українському праві впродовж XI–XII ст. Якщо в Короткій редакції норми викладалися доволі лаконічними реченнями, то в Розширеній редакції конструкція правових норм була більш складною. Повнота викладу правових приписів, з одного боку, дещо звужувала коло застосування окремих норм, але з іншого – однозначно сприяла їх розумінню та дотриманню в суспільстві. Окремі статті Розширеної редакції Руської правди дають змогу побачити чітку структуру правової норми за загальновідомою схемою (гіпотеза – диспозиція – санкція) (Бедрій, 2014: 182). Так, зокрема, у ст. 58 цієї редакції зазначалося: «Якщо коня виведуть із хліву, то закупу за нього не платити; але якщо загубить його на полі або у двір не введе і не закрис, де йому скаже господар, або загубить під час своєї роботи, то за це йому платити» (Чайковський, 2003: 31).

Натомість скорочена редакція Руської правди формувалася у XII–XIV ст., тобто вже після розпаду Київської Русі (Заруба, 2007: 53). Варто зазначити, що редакції Руської правди слід чітко розмежувати з її списками. Списком закону в давнину вважався конкретний примірник рукопису нормативно-правового акта. Отже, список Руської правди – це конкретний примірник рукопису однієї з її редакцій. Сучасні технічні засоби вивели з використання поняття «список закону», проте в період Середньовіччя даний термін був актуальним, оскільки зміст нормативно-правового акта міг бути дещо відмінним залежно від того, хто і коли писав цей список (Бедрій, 2014: 183).

Нині відомо понад 100 списків Руської правди (Кульчицький, 2007: 41). Більшості з них присвоїли певну назву – або за місцем їх знаходження, або за прізвищем людини, що їх знайшла: «Карамзінський», «Троїцький», «Академічний», «Синодальний», «Археографічний», «Пушкінський» та ін. (Заруба, 2007: 51).

Застосування Руської правди як джерела права у судочинстві продовжилось не лише у Галицько-Волинській державі, а й у період входження українських земель до складу Великого князівства Литовського Речі Посполитої Польської і навіть у Московському царстві.

Так, зокрема, у Галичині та інших українських землях, які увійшли в XIV ст. до складу Польського королівства, «Руська правда» була чинною до 1434 р. На тих землях України, які перебували в складі Великого князівства Литовського, «Руська правда» діяла до 1529 р., а значна частина її норм у редактованому вигляді увійшла до складу Судебника 1468 р., Статутів 1529, 1566 і 1588 рр., а також інших актів законодавства цієї держави (Бедрій, 2014: 181). Тому саме Руську правду можна вважати головним матеріалізованим джерелом права вітчизняного судочинства у період, що починаються з Київської Русі та сягає входження українських земель до складу Речі Посполитої Польської.

Дослідження правової системи та джерел права Київської Русі, Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої Польської присвячували свою увагу як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Підґрунтям для даного дослідження стали окремі ідеї, напрацювання таких дослідників, як: М. Бедрій, І. Бойко, Т. Бондарук, В. Заруба, М. Кобилецький, С. Ковальова, М. Крумаленко, В. Кульчицький, В. Лешков, К. Марисюк, П. Музиченко, О. Сокальська, І. Терлюк, Б. Тищик, І. Усенко, Ю. Цветкова та ін. Однак активна дискусія стосовно витоків джерел права у сфері судочинства, посилена полемікою стосовно цивілізаційної належності України, вимагає нових досліджень у цій царині.

Висновки. Узагальнюючи наявні у вітчизняній науці підходи до визначення джерел права у сфері судочинства, що сформувалися в X–XV ст., пропонуємо до таких відносити чотири основні категорії: 1) норми звичаєвого права, що відслідковувалися на віче, а також ряди князів та народу (що могли бути й писаними,

однак не збереглися в документованому вигляді); 2) «Руську правду» (у всіх її списках та редакціях); 3) джерела права, сформовані за рахунок апроксимації візантійського та римського права (наприклад, Кормчі книги, що враховували положення візантійських збірників «Номоканон», «Еклога» та «Прохірон»); 4) міжнародні договори (як договори Русі з Візантією, так і, ймовірно, існуючі в той час договори з іншими державами), які містили правові норми, що застосовувалися в судочинстві.

Найбільш значущим джерелом права для судочинства досліджуваного періоду виступала «Руська правда», що частково зберігала своє значення чи знайшла застосування у Великому князівстві Литовському і в Речі Посполитій Польській і навіть у Московському царстві.

Малодослідженою та такою, що потребує подальшого наукового розроблення, видається проблематика цивілізаційного взаємовпливу Київської Русі, Візантії та інших європейських країн у контексті розвитку їх судочинства.

Список використаних джерел:

1. Бедрій М. Додержавне право східних слов'ян: проблеми становлення та напрями регулювання. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 59. С. 50–57.
2. Бедрій М.М. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі. *Молодий вчений*. 2014. № 8(11). С. 179–184.
3. Заруба В.М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.) Київ : Істина, 2007. 128 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) / за ред. Б.Й. Тищика. Львів : Світ, 2006. 696 с.
5. Історія держави і права України / за ред. А.С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
6. Кульчицький В.С. Історія держави і права України Київ : Ін Юре, 2007. 624 с.
7. Лешков В.М. Русский народ и русское государство. *История русского общественного права до XVIII в. Антология української юридичної думки*. Т. 2 / редкол. Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Київ : Юрид. кн., 2002. С. 52–136.
8. Марисюк К.Б. Майнові покарання за русько-грецькими договорами X століття: історико-правові аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2010. Вип. 2. С. 20–25.
9. Терлюк І., Забзалюк Д. Історія держави і права Середньовічної України. Львів : Каменяр, 2010. 232 с.
10. Хрестоматія з історії держави і права України / упоряд. А.С. Чайковський та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
11. Цветкова Ю.В. Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції. *Про українське право. Число II*. Київ, 2007. С. 145–163.

References:

1. Bedri`j M. Doderzhavne pravo skh`idnih slov`yan: problemi stanovlennya ta napryami regulyuvannya . *Vi`snik L`vi`vs`kogo uni`versitetu. Seri`ya yuridichna*. Vipusk 59. L`vi`v, 2014. S. 50–57.
2. Bedri`j M.M. I`storiko-pravovij oglyad dzherel prava Kiyivs`koyi Rusi` «Molodij vchenij», # 8 (11), serpen`, 2014 r. s. 179-184.
3. Zaruba V. M. Derzhava i` pravo Kiyivs`koyi ta Galicz`ko-Volins`koyi Rusi` (ki`necz` VIII st. – pochatok XIV st.) Kiyiv. I`stina, 2007. 128 s.
4. I`stori`ya derzhavi i` prava zarubi`zhnikh krayin (Seredni` vi`ki ta ranni`j novij chas) / za red. B. J. Tishhika. L`vi`v. Svi`t, 2006. – 696 s.
5. I`stori`ya derzhavi i` prava Ukrayini. za red. A. S. Chajkovs`kogo. Kiyiv. Yuri`nkom I`nter, 2006. 512 s.
6. Kul`chicz`kij V.S. I`stori`ya derzhavi i` prava Ukrayini Kiyiv. I`n Yure, 2007. 624 s.
7. Lyeshkov V.M. Russkij narod i russkoe gosudarstvo. Istoriya russkogo obshhestvennogo prava do XVIII v. Antologi`ya ukrayins`koyi yuridichnoyi dumki. T. 2 : I`stori`ya derzhavi i` prava Ukrayini: Rus`ka Pravda/redkol. : Yu. S. Shemshuchenko (golova) ta i`n. Kiyiv. Yurid. kn., 2002. S. 52–136.
8. Marisyuk K.B. Majnovi` pokarannya za rus`ko-grecz`kimi dogovorami Kh stoli`t`tya: i`storiko-pravovi` aspekti. Naukovij vi`snik L`vi`vs`kogo derzhavnogo uni`versitetu vnutri`shni`kh sprav. Seri`ya yuridichna. 2010. Vip. 2. S. 20-25.
9. Terlyuk I` . I`stori`ya derzhavi i` prava Seredn`ovi`chnoyi Ukrayini / I`van Terlyuk, Dmitro Zabzalyuk. L`vi`v: Kamenyar, 2010. 232 s.
10. Khrestomati`ya zi`stori`yi derzhavi i` prava Ukrayini / uporyad. A.S. Chajkovs`kij, O.L. Kopilenko ta i`n. Kiyiv. Yuri`nkom I`nter, 2003. 656 s.
11. Czvyetkova Yu.V. Deyaki` prikladi vi`zanti`js`kogo vplivu na formuvannya ukrayins`koyi pravovoyi tradiczi`yi. Pro ukrayins`ke pravo. Chislo I`I. Kiyiv, 2007. S. 145-163.